

Sibirya Araştırmaları

Hazırlayan:
Emine Gürsoy-Naskali

SİMURG
İSTANBUL 1997

SİBİRYA

ARAŞTIRMALARI

ISBN 975-7172-14-6
Sibiryaya Üzerine Yazılar
Hazırlayan : Emine Gürsoy-Naskali

SİBİRYA ARAŞTIRMALARI

I. Baskı: İstanbul, Aralık 1997

Ofset Hazırlık : Yücel Dağlı
Kapak Tasarım : 2 Tasarım - Mehmet Ulusel / Erol Egemen
Baskı : Şafak Matbaacılık

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazı izni olmaksızın
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Hasnun Galip Sokağı No : 2/A 80060 Beyoğlu / İstanbul
Telefon : (90-212) 292 27 12; Faks : (90-212) 292 27 13

SİBİRYA

ARAŞTIRMALARI

YAYINA HAZIRLAYAN

PROF. DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

SİMURG
İSTANBUL 1997

İÇİNDEKİLER

Emine Gürsoy-Naskali	Sunuş.....	9
----------------------	------------	---

I

SİBİRYA DEYİNCE

Emine Gürsoy-Naskali	Sibiryaya Deyince.....	11
Mesut Şen	<i>Sibiryaya</i> İsmi'nin Menşei Üzerine.....	17
Nadir Devlet	Sibiryaya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri.....	25

II

DİL ÜZERİNDE

Claus Schönig	Güney Sibiryaya Türkçesi Nasıl Gelişmiştir?.....	47
D. M. Nasilov	Sibiryaya Türk Halkları (Etnik Azınlıkları) ve Dilleri.....	51
Gülşüm Killi	Kuzey ve Güneydoğu Sibiryaya Türklüğünün (Saha, Tuva, Hakas, Altay) Diline Fonolojik Açıdan Bir Bakış.....	57
Şükrü Haluk Akalın	Şor Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Gözlemler.....	69
Timur Kocaoğlu	Sibiryaya Türk Lehçe ve Ağızlarında Özbekçe Unsurları: Baraba Tatar Ağzı Örneği.....	83
Mustafa Argunşah	Dolgancanın Kelime Hazinesi.....	93
Özlem Yılmaz	Sibiryaya Türk Lehçelerinde Dönüşlülük Zamiri.....	99
Almagül İsina	Sibiryaya Lehçelerinde Çokluk.....	113
Fatih Kirişcioğlu	Sibiryaya Türk Lehçelerinde -A(Aç)çI Eki.....	119
Nadejda Tıdikova	Altay Tildiñ Ereñisteri Kereginde Kezik Blaaştu Suraktarı.....	123
Nadejda Tıdikova	Altay Dilindeki Sıfat-Fiiller Hakkında Bazı Problemler Konular.....	127

III

KAVRAMLAR VE KELİMELER

Emine Gürsoy-Naskali	Sibirya Türkleri ve Tütün Alışkanlığı (Tütün Kültürünün Özel İsimlere Yansıması).....	131
Figen Dilek	Göktürk Bengü Taşlarından Günümüz Altay Türkçesine Ulaşan Kelimeler.....	139
Gülден Sağol	Hakas Türkçesindeki Arapça Özel İsimler.....	145
Meral Gölgeci	Sibirya Şivelerinde Aylar.....	149
Grigori Samayev	Altaylarda Takvim.....	161
Fahrünnisa Bilecik-Kahraman	Sibirya Türk Lehçelerinde Akarsu Terimi.....	165
Esra Karabacak	Sibirya Türk Dillerinde Zaman Bildiren Kelimeler.....	177
Göksel Öztürk	Tuba-Kiji Bilmecelerinin Türkiye Türkçesi Bilmeceleriyle Karşılaştırılması.....	179
İbrahim Dilek	Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler.....	195

VI

YAŞAM

Z. P. Sokolova	Жилище Народов Сибири (Опыт Типологии).....	203
Z. P. Sokolova	Sibirya Halklarının Konutları (Tipolojik Deney).....	211
İbrahim Yıldırım	Eski Sibirya - Altay Bölgesi Kayakçılığının Hippopodlar (At Ayaklı) Efsanesi İle İlişkisi.....	225
Gleb Kubarev	The Culture of the Ancient Turks of the Altai.....	233
Gleb Kubarev	Eski Altay Türklerinin Kültürü.....	239
N. A. Alekseyev	Сахалы Олох Сайдыгыта.....	251
N. A. Alekseyev	Эволюция Традиционных Занятий Якутов.....	259
N. A. Alekseyev	Yakutların Geleneksel Uğraşlarının Gelişimi.....	269
Y. A. Pustogaçev	Altay La Altaylar.....	277
Y. A. Pustogaçev	Altay ve Altaylılar.....	283
Y. A. Pustogaçev	Некоторые Аспекты Проблемы Этногенеза И Ранней Этнической Истории Алтайцев И Тюркоязычных Народов Сибири.....	289

Y. A. Pustogaçev	Altay ve Sibiry Türk Halklarının Etnik Kökeni ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı ile İlgili Bazı Görüşler.....	299
İris Beybutova	Eski Türklerde Atalara Tapma Felsefesinin Orta Asya ve Sibiry Türk Dillerine Yansıması.....	307
Erdal Şahin	Batı Sibiry Tatarlarının Tarımla İlgili Bayram ve Gelenekleri.....	311
Oğuz Karakartal	I. Dünya Savaşı Sonunda Sibiry'daki Esir Türk Askerleri Sorunu ve <i>Türk Dünyası</i> Gazetesi.....	317
S. N. Tarbanakova	Altay Halklarının Folklorik Tiyatrosu.....	323
Saizana Martool	Tuvalı Şaman Toyduk-Han.....	331
Ahmet Temir	Kazanlı Tarihçi Hadi Atlası ve <i>Sibir Tarihi</i> Adlı Eseri Üzerine.....	337
Erika Taube	Leben und Geschichte der Tuwiner im Altai im Erzählerischen Werk Von Galsan Tschinag.....	351
Erika Taube	Galsan Çinag'ın Eserlerinde Altay Tuvalarının Hayatı ile İlgili Bilgiler.....	371
Nurettin Demir	Bir Tuva Masalının Türkiye Türkçesine Aktarılması.....	379
Arzu Erdoğan-Öztürk	Yerli Kuzey-Doğu Sibiry Halklarından Çukçalar.....	391
Tuncer Gülensoy	Kerey Kazaklarının Genel Türk Kültürü İçindeki Yeri.....	397

VIII

YOL BOYUNCA DEMİRBAŞLAR

Dimitri Vasilyev	Sibiry Müzelerinde Bulunan Göktürk Arkeolojik Koleksiyonları.....	401
Oğuz Karakartal	Günümüzde Türk Dünyası ve Sibiry Üzerine Çalışmalarıyla Tanınan Bir İtalyan Türkoloğu: Ugo Marazzi.....	411
Baki Asiltürk	Hatıra ve Gezi Kitaplarında Sibiry.....	415

SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİNDE DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ

ÖZLEM YILMAZ*

Karşılaştırmalı Türk lehçeleri üzerinde çalışırken, Türk boylarının dönüşlülük zamiri için farklı kelimeler kullanmaları dikkatimi çeken konulardan biri oldu. Niçin Türkiye Türkçesi dışında bütün Türk şivelerinde "öz" dönüşlülük zamiri kullanılırken, yalnız Sibiry Türk lehçelerinde yani Kuzeydoğu Türkçesinde "vücut" anlamına gelen *bäyä* ve *bod* kelimeleri dönüşlülük zamiri olarak kullanılıyordu? İşte ben bu soruya, bu çalışmayla cevap bulmaya çalıştım. Bunun için ilk önce Kuzeydoğu Türkçesi ile komşu Moğol ve Mançu-Tunguz dillerindeki dönüşlülük zamirlerini tespit ederek işe başladım.

Kuzeydoğu Türkçesi Claus Schönig'in tasnifine göre:

I- Güney Sibiry Türkçesi:

1- Sayan Türkçesi:

- a) Tuvaca,
- b) Karagasça v. b.

2- Yenisey Türkçesi:

- a) Hakasça,
- b) Şorca.

3- Altay Türkçesi:

- a) Altayca.

Çulım Türkçesi:

II- Lena Türkçesi:

- 1- Yakutça,
- 2- Dolganca olarak sınıflandırılmaktadır.¹

* Araştırma Görevlisi Özlem Yılmaz, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

¹ Schönig, C., "Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areals", *Altaica Osloensia*, Proceedings of the 32nd meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989. Oslo 1991.

1- Sayan Türkçesi:

a) Tuvaca:

Tuvaca, Tuva Muhtar Cumhuriyeti topraklarında yaşayan Tuva halkının dilidir. Kendilerini *Tıva-Kiji* veya *Tıvalar* olarak adlandırırlar. Literatürde adları, "Uryanhaylar", "Soyonlar", "Tannu-Tuvalar" olarak geçer.² Moğolcada adları *Uriyangqai* olarak görülmektedir.³ A. İnan, bu adın onlara komşuları Moğollar tarafından verildiğini yazar.⁴ Bunların bir kolu olan *Tofalar ~ Karagaslar* ise bugün tamamen Tuvalar içinde kaydedilmektedir.⁵

Tuvaca, N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre, Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Uygur grubu içinde Uygur-Tukyu bölümünde yer alır.⁶

Tuvacada dönüşlülük zamiri, *bot* "kendi; yalnız, tek; bekar"⁷ kelimesine iyelik ekleri getirilerek elde edilir. Kelime iyelik ekleri alarak bütün şahısları karşılar:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>bodum</i> "kendim"	<i>boduvus ~ bottarivis</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>boduñ</i> "kendin"	<i>boduñar ~ bottarñar</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>botu</i> "kendisi"	<i>bottarı</i> "kendileri" ⁸

O. P. Sunik, Tuvacadaki *bot* kelimesini bize dört fonetik varyantla *pot ~ pod ~ bot ~ bod* şeklinde vererek, "vücut; varlık; boy, kamet; zat, şahıs" anlamlarına geldiğini belirtir. Kelime iyelik eklerini alınca *pod-um ~ bod-um* "kendim" < "kendim, özüm" < "benim vücudum, benim varlığım, benliğim" anlamına gelir.⁹

b) Karagaşça:

Karagaşçada dönüşlülük zamiri *bot* "beden, gövde, vücut; kendi; kişisel, özel; bireysel"¹⁰ kelimesinden teşkil edilir. *bot* kelimesi iyelik ekleri alarak *bile* ile birlikte kullanılır. Tek başına kullanılmaz:

2 Sat, Ş. Ç., "Tuvinskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 387.

3 Menges, K. H., "Das Sojonische und Karagassische", *Philologiae Turcicae Fundamenta (PhTF) I*, Wiesbaden 1959, s. 641.

4 İnan, A., "Tuba (Urenha) Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987, s. 29.

5 Devlet, N., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. Çağdaş Türkler*, İstanbul 1993, s. 379.

6 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, c. 1, Ankara 1987, s. 134.

7 *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Red. Ä. R. Tenişev, Moskva 1968, s. 115.

8 Sat, Ş. Ç., "Tuvinskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, s. 393.

9 Sunik, O. P., "K Voprosu o Vozvratnix Mestoimeniyax v Altayskix Yazıkax", *Problema Obşçnosti Altayskix Yazıkov*, Leningrad 1971, s. 268-269.

10 Rassadin, V. İ., *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıkı*, Ulan-Udä 1971, s. 164.

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>bodum bile</i> "kendim"	<i>bodubus bile</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>boduñ bile</i> "kendin"	<i>boduñar bile</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>bodu bile</i> "kendisi"	<i>bottarı bile</i> "kendileri"

bile ekini almayan biçimler Karagaşçada dönüşlülük zamirinin yönelme halini (= datif halini) oluştururlar: *bodumga*, *bodumma* "kendime", *boduñga* "kendine", *boduvuska* "kendimize" vb.¹¹

2- Yenisey Türkçesi:

a) Hakasça:

Hakasça, Hakas Muhtar Bölgesi'nde -Orta Yenisey nehri boyları ve onun kolları Abakan ve Yukarı Çulım civarında- yaşayan Hakas halkının dilidir. Literatürde adları "Abakan Türkleri", "Abakan Tatarları", "Minusinsk gayırusları" olarak geçmektedir. Rus ihtilalinden sonra Abakan Türkleri kendilerine, eski Çin kaynaklarında burada yaşamış olan Kırgızlara verilen Hakas adını (V. G. Karpov bu adı *Xagias* "Hakas" olarak verir.¹²) resmi ad olarak almışlar ve "Koybal", "Öz Sagay", "Kaç", "Beltir" vb. Türk boylarını içine alan Muhtar Hakas Eyaleti'ni kurmuşlardır. Daha sonra bu muhtar eyalet batı Sibirya İdari Bölgesi'ne katılmıştır.¹³

Hakasça, N. A. Baskakov'un tasnifine göre, Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Uygur grubu içinde Hakas bölümünde yer alır.¹⁴

Hakasçada dönüşlülük zamiri *pos* "kendi"¹⁵ kelimesidir. Kelime iyelik ekleri alarak bütün şahısları karşılar:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>pozım</i> "kendim"	<i>pozıbis</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>pozıñ</i> "kendin"	<i>pozıñar</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>pozı</i> "kendisi"	<i>pozı</i> "kendileri" ¹⁶

11 Rassadin, V. İ., *Morfologiya Tofalarskogo Yazıka v Sravnitel'nom Osveşçenii*, Moskva 1978, s. 256-257.

12 Karpov, V. G. "Xakasskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 428.

13 İnan, A., "Sagay Türkleri (Abakanlılar)", *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987, s. 51.

14 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, s. 134.

15 *Russko-Xakasskiy Slovar'*, Red. D. İ. Çankov, Moskva 1961, s. 763.

16 Karpov, V. G. "Xakasskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, s. 436.

O. P. Sunik dönüşlülük zamirinin Hakasçadaki biçimini *pos* ile birlikte *poz*¹⁷, O. Pritsak ise *pozi* "öz, kendi"¹⁸ şeklinde verir.

b) Şorca:

Şorca, Altay dağlarının kuzey eteklerinde, Aladağ Kuznetsk'inde, Tom nehri boyları ve onun kollarından Kondom ve Mrass boyları ile Hakas ve Gorno-Altay Muhtar Bölgeleri ile sınırlı topraklarda yaşayan Şor halkının dilidir.

Şorların literatürde adları "Şorlar", "Çernevo Tatarları", "Mrasslar", "Kondomlar", "Mrass Tatarları", "Kuznetsk Tatarları", "Tomsk-Kuznetsk Tatarları", "Abinler" olarak geçmektedir.¹⁹

Şorca, N. A. Baskakov'un sınıflandırmasına göre, Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Uygur grubu içinde Hakas bölümünde yer alır.²⁰

Şorcada Mrass ve Kondom olmak üzere iki ağız bulunmaktadır.²¹

Şorcada dönüşlülük zamiri, yazı dili olarak kabul edilen Mrass ağzına göre *pos* ~ *poz* "kendi", Kondom ağzına göre ise *poy* "kendi" kelimesidir:

Mrass ağzına göre;

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>pozım</i> ~ <i>pozum</i> "kendim"	<i>pozıbis</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>pozıñ</i> "kendin"	<i>postarıñ</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>pozi</i> "kendisi"	<i>postarı</i> "kendileri"

Kondom ağzına göre ise;

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>poyım</i> ~ <i>poyum</i> "kendim"	<i>poyubus</i> ~ <i>poyıs</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>poyıñ</i> "kendin"	<i>poylarıñ</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>poyı</i> "kendisi"	<i>poyları</i> "kendileri" ²²

17 Sunik, O. P., "K Voprosu o Vozvratnux Mestoimeniyax v Altayskix Yazıkax", *Problema Obşnosti Altayskix Yazıkov*, s. 268.

18 Pritsak, O., "Das Abakan- und Čulymtürkische und Das Schorische", *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 614.

19 Babuşkin, G. F., Donidze, G. İ., "Şorskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 467.

20 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, s. 134.

21 Pritsak, O., "Das Abakan- und Čulymtürkische und Das Schorische", *PhTF I*, s. 630.

22 Pritsak, O., *a. g. e.*, s. 636.

3- Altay Türkçesi:

a) Altayca:

Altayca, Dağlık-Altay Muhtar Bölgesi'ndeki yerli halkın konuşma ve edebi dilidir. Altayların eski literatürde adları *oyrot* (< moğ. *oyirad*) olarak geçmektedir. Bu ad 1948 yılından sonra kullanılmamıştır.²³

Altayca kuzey ve güney olmak üzere iki gruba ayrılır. Altaycanın yazı dili olarak kabul edilen *Altay-Kiji* ağzının içinde bulunduğu güney grubu (1- *Altay-Kiji*, 2- *Telengit* ve *Tölös*, 3- *Teleut* ağzı) Kırgızca ile birlikte Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Kırgız-Kıpçak grubunu oluşturur. Altaycanın kuzey grubu ise (1- *Tuba-Kiji* ~ *Çernevo Tatar* ~ *Yış-Kiji*, 2- *Kumandı* ~ *Kubandı*, 3- *Kuu-Kiji* ~ *Lebed-Kiji* ~ *Çalkan* ~ *Çalkan-Kiji* ~ *Çalkanduu* ~ *Şalkanduu*) Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Uygur grubu içinde Hakas bölümünde yer alır.²⁴

Altaycada dönüşlülük zamiri, yazı dili olarak kabul edilen güney grubu ağızlarından *Altay-Kijiye* göre *boy* "kendi"²⁵ kelimesidir. Kelime iyelik ekleri olarak bütün şahısları karşılar:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>boyum</i> "kendim"	<i>boyubıs</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>boyuñ</i> "kendin"	<i>boyıgar</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>boyı</i> "kendisi"	<i>boyı</i> "kendileri" ²⁶

Altaycanın kuzey grubu ağızlarından;

Tuba-Kiji ~ *Çernevo Tatar* ~ *Yış-Kiji*'de dönüşlülük zamiri *poy* ~ *boy* "vücut, beden, gövde; boy, kamet; kendi; kendine ait"²⁷ kelimesidir:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>poyum</i> ~ <i>boyum</i> "kendim"	<i>poyubıs</i> ~ <i>boyubıs</i> ~ <i>poyıs</i> ~ <i>boyıs</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>poyuñ</i> ~ <i>boyuñ</i> "kendin"	<i>poyıgar</i> ~ <i>boyıgar</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>poyı</i> ~ <i>boyı</i> "kendisi"	<i>poyları</i> ~ <i>boyları</i> "kendileri" ²⁸

23 Pritsak, O., "Das Altaitürkische", *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 569.

24 Baskakov, N. A. "Altayskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 506.

25 *Russko-Altayskiy Slovar'*, Red. N. A. Baskakov, Moskva 1964, s. 674.

26 Baskakov, N. A. "Altayskiy Yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II*, s. 512.

27 Baskakov, N. A., *Severnıye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıkı: Dialekt Çernevıx Tatar (Tuba-Kiji), Grammatičeskiy Oçerk i Slovar'*, Moskva 1966, s. 108-109; 144.

28 Baskakov, N. A., *a. g. e.*, s. 39-40.

Kumandı-Kiji ~ Kubandı-Kiji'de dönüşlülük zamiri *poy ~ boy ~ buy* "boy, kamet; kendi, öz"²⁹ kelimesidir:

1. T. Kişi *poyım ~ buyım* "kendim" (bkz. alt. *boyım*)
2. T. Kişi *poyıñ ~ buyıñ* "kendin" (bkz. alt. *boyıñ*)
3. T. Kişi *poyı ~ buyı* "kendisi" (bkz. alt. *boyı*)
1. Ç. Kişi *poyıbıs ~ buyımıs* "kendimiz" (bkz. alt. *boyıbıs*)
2. Ç. Kişi *poylarıñ ~ buylarıñ* "kendiniz" (bkz. alt. *boyıgar*)
3. Ç. Kişi *poyları ~ buyları* "kendileri" (bkz. alt. *boyı*)³⁰

Kuu-Kiji ~ Lebed-Kiji ~ Çalkan-Kiji ~ Şalkan-Kiji ~ Çalkanduu ~ Şalkan-duu'da dönüşlülük zamiri *poy* "vücut, beden, gövde; boy, kamet; yaş, çağ; olgunluk"³¹ kelimesidir:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	<i>poyım</i> "kendim"	<i>poyıvıs</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>poyıñ</i> "kendin"	<i>poylarıñ</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>poyı</i> "kendisi"	<i>poyları</i> "kendileri" ³²

Çulım Türkçesi:

Çulım Türkçesi, Çulım nehri ile Obi nehrinin-sağ kolu boylarında yaşayan Türk halkının dilidir. Çulım Türkçesinin henüz edebi dili oluşmamıştır. Dil üzerinde araştırmalar yetersizdir.³³

Çulım Türkçesi, Güney Sibirya Türkçesi grubunda yer alan Yenisey Türkçesi ile Altay Türkçesi arasında köprü durumundadır. Hem Yenisey, hem de Altay Türkçesinin özelliklerini kendisinde toplar.³⁴ N. A. Baskakov'un tasnifine göre Çulım Türkçesi, Türk dillerinin Şarkî Hun dalının Uygur grubu içinde Hakas bölümünde yer alır.³⁵

29 Baskakov, N. A., *Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji). Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi i Slovar'*, Moskva 1972, s. 207; 242.

30 Baskakov, N. A., *a. g. e.*, s. 53.

31 Baskakov, N. A. *Severnıye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Lebedinskix Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji). Grammatičeskiy Oçerk, Tksti, Perevodi, Slovar'*, Moskva 1985, s. 188.

32 Baskakov, N. A., *a. g. e.*, s. 35.

33 Dul'zon, A. P., "Çulımsko-Tyurkskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 446.

34 Schönig, C., "Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areals", *Altaica Osloensia*, Proceedings of the 32nd meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989. Oslo 1991.

35 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, s. 134.

Çulım Türkçesinde dönüşlülük zamirinin, tg. *män ö.ziim* "kendim", *pisti ö:ziüvüstü* "kendimizi" (akk.), küä. *yä, pabam, män atqa öziim münä:lbässim* "ey, babacığım, ben ata kendim binemem"³⁶ örneklerine bakarak yukarıda belirttiğim şivelerden farklı olarak öz "kendi, öz" olduğunu söyleyebiliriz.

II- Lena Türkçesi:

1- Yakutça:

Yakutça, Yakut Muhtar Cumhuriyeti'nin resmi dilidir. Literatürde adları *yakut* olarak geçen bu Türk boyu, kendilerini *saxa*, dillerini de *saxatıla* "Saha dili" olarak adlandırır. Eski destanlarında ise adları *urāñxay saxa* olarak geçmektedir.³⁷ *saxa* adının komşuları Tunguzlarda *yako* olarak ve Buryatlarda *-t* çokluk ekiyle *yakut* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Ruslar, Sahaların komşularından duydukları *yakut* adını kullanarak yaygınlaştırmışlardır. Türkçe *yaka* "kenar, kıyı" kelimesinin Sahacada *y- ~ s-* ve *-k- ~ -x-* ses değişiklikleri sonucu *saxa* şekline geçtiği görülmektedir.³⁸

Yakutça, N. A. Baskakov'un tasnifine göre, Türk dillerinin Şarkî Hun dilinin Uygur grubu içinde Yakut bölümünde Dolganca ile birlikte yer alır.³⁹

Yakutçada dönüşlülük zamiri *bäyä* "vücut" ismine iyelik ekleri getirilerek, şahıs zamirleri ile birlikte kullanılarak teşkil edilir:

	Teklük	Çokluk
1. Kişi	<i>min bäyäm</i> "kendim"	<i>bihigi bäyäbit</i> "kendimiz"
2. Kişi	<i>än bäyän</i> "kendin"	<i>ähigi bäyägät</i> "kendiniz"
3. Kişi	<i>kini bäyätä</i> "kendisi"	<i>kinilär bäyälärä</i> "kendileri" ⁴⁰

min bäyäm "kendim" < "benim vücudum, benim özüm, ruhum, benliğim" anlamına gelir.

2- Dolganca:

Dolganlar, Yakutların bir boyudur. Kendilerine "Saha", yani "Yakut" derler. Dolganların büyük bir çoğunluğu Krasnoyarsk Kray'ına bağlı Taymur

36 Pritsak, O. "Das Abakan- und Čulymtürkische und Das Schorische", *PhTF I*, s. 627.

37 İnan, A., "Yakut (Saha) Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987, s. 20.

38 Kirişçioğlu, F., *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 8.

39 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, s. 134.

40 Ubryatova, Ye. İ., "Yakutskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR II*, Moskva 1966, s. 413.

(Dolgan-Nenets) Milli Okrug'da (İdari Bölümde) yaşar. Ayrıca bir miktar Dolgan da Yakutistan'da ve Hakas Muhtar Bölgesi'nde bulunmaktadır.⁴¹

Dolganca, N. A. Baskakov'un tasnifine göre, Türk dillerinin Şarkî Hun dilinin Uygur grubu içinde Yakut bölümünde yer alır.⁴²

Dolgancada dönüşlülük zamiri, Yakutçada olduğu gibi *bâyä* kelimesine iyelik ekleri getirilerek elde edilir:

Teklik	Çokluk
1. Kişi <i>min bâyäm ~ bâyäm</i> "kendim"	<i>bihigi bâyäbit ~ bâyäbit</i> "kendimiz"
2. Kişi <i>än bâyän ~ bâyän</i> "kendin"	<i>ähigi bâyägit ~ bâyägit</i> "kendiniz"
3. Kişi <i>gini bâyätä ~ bâyätä</i> "kendisi"	<i>ginilär bâyälärä ~ bâyälärä</i> "kendileri" ⁴³

Sonuç:

Yukarıdaki tespitlerden anlaşılacağı üzere, Kuzeydoğu Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak üç kelime kullanılmaktadır. Bunlar:

Güney Sibiry Türkçesi'nde değişik fonetik varyantlarla *bod* (tuv. *bot ~ bod ~ pot ~ pod*, karag. *bot*, xak. *pos ~ poz ~ pozi*, şor. *pos ~ poz ~ poy*, alt. *boy ~ poy ~ buy*) ve *öz* (sadece çul. *öz, ö.z, ö:z*); Lena Türkçesinde ise *bâyä* (yak. *bâyä*, dol. *bâyä*) kelimeleridir.

— Eski Türkçe ve Orta Türkçe'de bu kelimeler var mıydı? Varsa hangi anlamlarda kullanıldılar? Dönüşlülük zamiri olarak kullanıldılar mı?

bod ve *öz* kelimeleri Eski Türkçede vardır. Birinci kelime Eski Türkçede *bo:d* şeklindedir.⁴⁴ Muhtemelen ilk önce "vücut, beden, boy bos, bir insanın ölçüsü" anlamlarında kullanılmıştır. Clauson'a göre, çok eski dönemlerden itibaren *boğun* kelimesinin tekil biçimi olarak "boy, kabile, klan" anlamında da kullanılmıştır. Oysa *boğun* kelimesinin teklik şekli olan "boy, kabile, klan" anlamındaki *bo:d*, "vücut, beden, boy bos, bir insanın ölçüsü" anlamındaki *bo:d* değil, yazılışlarının aynı olmasına karşın iki farklı kelime olan "halk" anlamındaki *bo:d*'dur. Kelime Kuzeydoğu dil grubunda *bot ~ pot ~ pos ~ poy* -diğer yerlerde

41 Devlet, N., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. Çağdaş Türkler*, İstanbul 1993, s. 384.

42 Arat, R. R., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, yay. haz. O. F. Sertkaya, s. 134.

43 Ubryatova, Ye. İ., *Yızık Noril'skix Dolgan*, Novosibirsk 1985, s. 96.

44 Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London 1972, s. 296-297.

genellikle *boy-* biçiminde ve özellikle "vücut, beden, boy bos" anlamlarında, ayrıca yalnız Kuzeydoğu dil grubuna mahsus olmak üzere "kendi" anlamında kullanılır.⁴⁵ A. Von Gabain *Eski Türkçenin Grameri*'nde bu kelimenin anlamını "vücut, boy, halk" olarak verir.⁴⁶

Kelime *Dīvānū Lüğāti't-Türk'te* *bo:d* biçiminde olup, "boy, kamet" anlamında kullanılmıştır.⁴⁷

"öz" kelimesi ise Eski Türkçede *ö:z* "ruh, can; maneviyat" anlamlarında kullanılmıştır. Birleşik şekilleri görülür: *etöz* "vücut", kelime kelime çevirirsek "et ve ruh" anlamına gelir. Kelime iyelik ekleriyle kullanıldığında genellikle "kendi" manasından başka bir anlam taşımaz. Bazen "bir organizmanın iç kısmı, bir şeyin ruhu, asıl ana kısmı, ilik vb." anlamlara gelmektedir. Bu yüzden de kelimenin yazıda geçen gerçek anlamını tespit etmek güç olabilmektedir. Kelimenin en yaygın anlamı "kendi" manasına gelenidir ve bu anlamıyla *kentü* ile birlikler oluşturur: Genellikle *kentü: ö:z*, daha az *ö:z kentü* biçimlerine rastlanır. Kuzeydoğu dil grubunda nadiren *ös/üs* biçimleri görülür. Eski Türkçede "kendi" manası çok yaygındır. Özellikle *özüm* "kendim" ve *özi* "kendisi" biçimleri.⁴⁸ A. Von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*'nde dönüşlülük zamiri olarak *öz* "bizzat, kendi, mahiyet, şahıs, hayat, (n ağzında) vücut" ve *käntü* "kendi, bizzat, şahıs, bu" kelimelerini verir. İkisi de Eski Türkçede işlek olarak kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'da *ö:z* "kendi, nefis; iki dağ arasındaki koyak; kandaş; yürek ve karnın içindeki nesne; ağacın içi", *kändü* ise "kendi, zat, nefis" anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁹

"kendi" kelimesi ise Eski Türkçede *kentü* "kendi, kendinin, kendininki" anlamlarında kullanılmıştır. Kelime Eski Türkçede *-nt-'li*, Hakaniye Türkçesinde *-nd-'li* biçimiyle görülür. Uygurcadaki biçimi kararsızdır. Türkiye Türkçesinde *-nd-'li* biçimi kullanılır. "kendi" dönüşlülük zamiri yalnız Güneybatı dil grubunda Osmanlıcada ve günümüzde Türkiye Türkçesinde yaşar. Kuzeydoğu dil grubunda bunun yerine *bo:d*, diğer bütün Türk şivelerinde *ö:z* dönüşlülük zamiri kullanılır.⁵⁰

45 Clauson, G., *a.g.e.*, s. 296-297.

46 Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara 1988, s. 269.

47 Dankoff, R., Kelly, J., *Maḥmūd al-Kāsyarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luḡāt at-Turk)*, Part II, edited by Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard University Printing Office, Boston 1984, p. 209.

48 Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 278.

49 Dankoff, R., Kelly, J., *Maḥmūd ... Turk*, Part I, edited by Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard University Printing Office, Boston 1982, p. 94-95; 318.

50 Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 278; 728-729.

Eski Türkçede kullanılmış olan ve Türkiye Türkçesi ile Kuzeydoğu Türkçesi dışında bütün Türk lehçelerinde bugün de kullanılan *öz* dönüşlülük zamiri Güney Sibirya lehçelerinden sadece Çulım Türkçesinde görülmektedir. Bunun sebebi nedir?

Bu soruyu cevaplamadan önce *öz* kelimesinin etimolojisi üzerinde durmak yerinde olur.

Ligeti, Eski Türkçedeki *ö:z* "kendi; yürek; iç, içeri" kelimesini, diğer Türk lehçelerindeki *üös, ö:z, ü:s, ü:is, o:iz, ü:zäk* vb. şekiller ve Moğolcadaki *öger, öber, öbesün*⁵¹, *ö'er-, ö'es-* "kendi, kendine ait, kendi malı olan, kendi yaptığı, çıkardığı" ile karşılaştırarak aşağıdaki aşamalardan geçmiş olabileceğini ileri sürer:

Türkçe *ö:z* < **ö:r* kelimesi;

1- **öiz* < **öyüz* < **övüz* (bkz. moğ. *öbes-ün*)

2- *öbes-ün* (Altay teorisi)

3- **oir* > *oyür* > çuv. **avar* > *var* (bkz. moğ. *öger, öber* < **öber*).

Ligeti *ö:z* < **ö:r* kelimesindeki uzun "ö" ünlüsünün *öy ~ öyu ~ övü* vb.'den geldiğini söyler. Ünlüler arasındaki ünsüz düşünce iki ünlü yan yana gelmiş ve bu daha sonra uzun ünlüye dönüşmüştür. Moğolcada ise şu örnekler görülür: *öger-e, öber, ö'er, öber-ü-ben* "kendi", xalx. *o:r, o:ro:*, bur. *ö:r, o:hon*, Eski Türkçenin yazıya aktarılmamış devresi için **ö:r*, çuv. *var*, Eski Türkçe *ö:z* vb.⁵²

Yukarıda aktardığım görüşler doğrultusunda (**ö:r* > *ö:z*) akla, Çulım Türkçesindeki "öz" kelimesinin Moğolcadan geçmiş olabileceği fikri geliyor. Bence bu fikrin zayıf bir yönü var. Eğer kelime Moğolcadan geçmiş olsaydı, diğer Güney Sibirya Türk lehçelerinde de "öz" dönüşlülük zamiri ile ilgili bir örneğin bulunması gerekirdi. Oysa benim tespitime göre bununla ilgili örnek yok. Claus Schönig'in bu konuyla ilgili görüşü bana daha uygun görünüyor: Schönig, "Çulım Türkçesinde *öz* kelimesinin dönüşlülük zamiri olarak kullanılması, orada yerleşen Tatar ve Yeni Uygurlardan geçmiş olmalıdır" diyor.

Kuzeydoğu Türkçesinde niçin "vücut" anlamına gelen *bäyä* ve *bod* kelimeleri dönüşlülük zamiri olarak kullanıldı? sorusuna ise şöyle cevap verebiliriz:

Kuzeydoğu Türkçesinin Lena Türkçesi bölümünü teşkil eden Yakutça ve Dolgancada dönüşlülük zamiri olarak "vücut" anlamına gelen *bäyä* kelimesinin kullanılmış olduğunu gördük. Kelime Moğolcadan geçmiş olmalıdır. Çünkü

51 Marcel Erdal'dan öğrendiğime göre *öger, öber* kelimelerindeki -g- ve -b- ünsüzleri imla gereği yazılmakta olup, telaffuz edilmemektedir.

52 Sunik, O. P., "K Voprosu o Vozvratnix Mestoimeniyax v Altayskix Yazıkax", *Problema Obşçnosti Altayskix Yazıkov*, s. 270.

Klasik Moğolcada bu kelime kullanılmıştır.⁵³ Şimdi Mançu-Tunguz ve Moğol dillerinde bu kelimenin hangi anlamlarda kullanıldığını tespit edelim:

"Vücut, adam, insan" anlamındaki *bäyä* kelimesinin Mançu-Tunguz dillerinde kullanım sahası oldukça geniştir. İ. V. Zaharov'un *Polny Man'çjurskiy Slovar'* adlı sözlüğünde (s. 485) bu kelimenin "vücut, beden; cisim; boy; bel; doğal ortam; yaşam; varlık; öz; özellik, vasıf; kendim, kendi kendine, kendisine, kendine has", G. M. Vasileviç'in *Ävenkiysko-Russkiy Slovar'* adlı sözlüğünde (s. 18) "erkek; kişi", T. İ. Petrov'un *Kratka Nanaysko-Russkiy Slovar'* adlı sözlüğünde (L., 1935, s. 23) "vücut; kendi", S. N. Onenko'nun *Nanaysko-Russkiy Slovar'* adlı sözlüğünde (M., 1980, s. 84) ise "beden; cisim; endam, duruş; dış görünüş" anlamları verilmektedir.⁵⁴

Moğolcada ise bu kelime *biye* biçimindedir. "Vücut; varlık; kişi; kendi" anlamlarına gelir. İyelik eki aldığı zaman dönüşlü zamir olarak kullanılır ve Yakutçada olduğu gibi "benim vücudum, benim özüm" anlamına gelerek "kendim" anlamını ifade eder.⁵⁵

Yakutçada *bäyä* kelimesi;

1- "ten, et, beden, vücut (krş. et²), gövde,

2- mevcudiyet, varlık, benlik, şahsiyet, adam, insan, insanın şahsiyeti, benliği,

3- evsaf, hassa, hususiyet, tefrik edici hassa,

4- yalnız, tek başına, beraberinde kimsesi veya eşyası olmayan, yükü olmayan,

5- kendi; zati"⁵⁶ anlamlarında kullanılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere kelimenin Yakutça ve Mançu-Tunguz dillerinde kullanım sahası oldukça geniştir.

Dolgancada *bäyä* kelimesi sadece "kendi" anlamında kullanılır. *bäyä* den türetilen *bäyäläx* "kılık; beden; cisim; ten, et" kelimesinde ise yukarıda sözü edilen asıl anlam saklıdır: *ötüö bäyäläx caktar* "güzel vücutlu kadın, güzel kadın".⁵⁷

Mançu-Tunguz dillerinden Nanaycada iyelik bildiren dönüşlülük zamiri *mänä* "kendi, kendine ait, kendi malı olan; kendi yaptığı, çıkardığı v.b." kelimesidir.⁵⁸ *mänä* ile Yakutça ve Dolgancadaki *bäyä* kelimesi arasındaki benzerlik dik-

53 Grønbech, K., Krueger, J. R., *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian: Grammar, Reader, Glossary*, 3. baskı, Wiesbaden: Harrassowitz 1993, s. 32.

54 Ubryatova, Ye. İ., *Yızık Noril'skix Dolgan*, s. 96.

55 Ubryatova, Ye. İ., *a. g. e.*, s. 96.

56 Pekarskiy, E., *Yakut Dili Sözlüğü*, c. 1, İstanbul 1945, s. 90.

57 Ubryatova, Ye. İ., *Yızık Noril'skix Dolgan*, s. 96.

58 Avrorin, V. A., "Nanayskiy Yazık", *Yaziki Narodov SSSR V*, Leningrad 1968, s. 138.

kat çekicidir. Moğolcanın Buryat şivesinde dönüşlülük zamiri *ööröö* "kendi" ve *bäeärää* "kendi"⁵⁹, Kalmuk şivesinde ise *ävrän* "kendi"⁶⁰ kelimesidir.

Klasik Moğolcada ise dönüşlülük zamiri, "kendi" anlamındaki *öber ~ öger*'in değişik fonetik şekilleriyle ifade edilmiş olmalıdır. Bu zamirin Klasik Moğolcada yalın hali (nominatif hali) *öber(-iyen)*, ilgi hali (genitif hali) *öber-ün*, yükleme hali (akkuzatif hali) *öber-iyen*, yönelme ve bulunma hali (datif ve lokatif hali) *öber-tegen*'dir. Ayrıca Klasik Moğolcada dolambaçlı bir söz (a circumlocution) olarak *beye minu* "benim vücudum; kendim" ifadesi birinci şahıs için kullanılmıştır.⁶¹ Yakutça ve Dolgancadaki *min bãyäm* "kendim" ile Klasik Moğolcadaki *beye minu* "benim vücudum; kendim" ifadeleri arasındaki yakınlık dikkat çekicidir. Bence Yakut ve Dolganlar, Moğol dönüşlülük zamiri modelini alıp, kullanmış olmalıdır.

Dolgancanın ağızlarında *bãyä* kelimesi yerine *ät* "et, vücut, beden, gövde", Güney Sibirya Türk lehçelerinde (Tuvaca, Karagasça, Hakasça, Şorca, Altayca vb.) ise "vücut, beden, boy; kendi" anlamlarına gelen *bod* kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılır.⁶² Burada dikkati çeken husus, iki kelimenin de köken olarak Türkçe olmasıdır. Bu konu üzerinde yaptığımız müzakerelerde Claus Schönig bana "Klasik Moğolca, Güney Sibirya Türkçesini çok etkiledi. Bunun sonucu olarak Moğolcadaki dönüşlülük zamiri modeline uygun bir model, Güney Sibirya Türkleri tarafından benimsendi. Güney Sibirya Türkleri Moğolcada "vücut" anlamına gelen *bãyä* kelimesini esas alarak Eski Türkçedeki *bo:d* kelimesini dönüşlülük zamiri olarak kullandılar. Kelimeyi Moğolcadan almadılar. Yalnız Moğol modelini taklit ettiler. Bu tür model taklitlerine Güney Sibirya lehçelerinde sıkça rastlanır. Örneğin; isimden isim yapma olumsuzluk eki -sız, -siz, -suz, -süz, Güney Sibirya-lehçelerinde yoktur. Bu ek isimden-sonra "yok" sözü getirilerek ifade edilir: *atı çok* "adsız" gibi. Moğolcada da aynı biçimde yapılır. Yine Güney Sibirya lehçelerinde sıfat-fiil yapan -A:çı eki vardır. Moğolcada da böyle bir ek var. Güney Sibirya lehçelerinde *tog-* fiil kökü yok. Sadece *törö-* var. Moğolcada da *törö-* kökü var. O zaman belki de bu yapılar Moğolcadan taklit edildi. Ya da eskiden, hem Türkçe, hem Moğolca model ikisi de kullanılıyordu. Ama sonra Türkçe model bırakıldı." dedi. Dolgancanın ağızlarında *ät* "et" sözünün dönüşlülük zamiri olarak kullanılması bençe

59 Bertagayev, T. A., "Buryatskiy Yazık", *Yazık Narodov SSSR V*, Leningrad 1968, s. 23.

60 Todayeva, B. X., "Kalmıtskiy Yazık", *Yazık Narodov SSSR V*, Leningrad 1968, s. 42-43.

61 Grønbech, K., Krueger, J. R., *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian: Grammar, Reader, Glossary*, s. 32.

62 Ubryatova, Ye. İ., *Yazık Noril'skix Dolgan*, s. 96.

Schönig'in bu görüşünü destekler niteliktedir. Çünkü Dolgancanın ağızlarında *bäyä* sözü kullanılmamış, onun yerine Güney Sibiry Türk lehçelerinde olduğu gibi, köken olarak Türkçe olan *ät* kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kullanılmıştır.

KISALTMALAR

akk.	"yükleme hali"
alt.	"Altayca"
bkz.	"bakınız"
bur.	"Buryat Moğolcası"
çul.	"Çulm Türkçesi"
çuv.	"Çuvaşça"
dol.	"Dolganca"
karag.	"Karagasça"
küä.	"Küarik"
moğ.	"Moğolca"
şor.	"Şorca"
tg.	"Turgay"
tuv.	"Tuvaca"
xak.	"Hakasça"
xalx.	"Halhal Moğolcası"
yak.	"Yakutça"